

УДК: 811.161.2'367.4/5

ПАРАМЕТРИ ПРИДІЄСЛІВНИХ ОБОВ'ЯЗКОВИХ КОМПОНЕНТІВ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

Дієслівна лексика української мови досить глибоко вивчена в різних аспектах (О.С. Мельничук, В.М. Русанівський, С.Я. Єрмоленко, І.Р. Вихованець, М.Я. Плющ, Н.В. Гуйванюк, К.Г. Городенська, Н.Б. Іваницька, С.О. Соколова). Синтагматика дієслівних номінацій, що в основі своїй скерована на процесуальний денотат, забезпечила поглиблене вивчення слів цієї частини мови в граматичному (формально-синтаксичному) аспекті.

Орієнтація на синтагматику дієслів діагностувала більш-менш однозначний поділ їх на автосемантичні, синсемантичні та інформативно недостатні [1; 4; 6; 7; 8; 9]. Такий підхід сприяв поглибленому вивченню дієслівних словосполучень у плані реалізації дієслівних спроможностей утворювати сильні / слабкі позиції для заповнення їх відповідними (обов'язковими / факультативними) прислівними формально-синтаксичними компонентами.

Мета статті – визначити параметри обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Предмет дослідження – обов'язкові придієслівні компоненти формально-синтаксичної структури речення.

Об'єкт дослідження – обов'язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення.

Обов'язкові придієслівні компоненти утворюються в структурі семантичних єдностей із синсемантичним дієсловом. Транспонуючись у речення, такі семантичні єдності зберігають зв'язки і семантико-синтаксичні

відношення і є базою утворення й функціонування обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Сема дієслівної процесуальності скерована на денотат, який є позамовним чинником, слугує основою розмежування на мовному рівні автосемантичних та синсемантичних дієслівних номінацій [3]. Синсемантичні дієслова виявляють денотативну своєрідність у неспроможності їхніми внутрішніми можливостями завершено виражати зміст процесуального денотата, тому реалізують сему процесуальності в обов'язковій сполучуваності із залежними від них словами. Такі дієслова зумовлюють появу залежних від них повнозначних слів, що номінують предмети, явища реальної дійсності, охоплені сферою відповідної дії чи стану.

Зв'язки й відношення між синсемантичними дієсловами й обов'язково залежними від них словами опосередковано зумовлені закономірностями об'єктивної дійсності [3]. При цьому синсемантичні дієслова, як і слова інших повнозначних частин мови, виявляють «передбачуваність» можливих зв'язків із іншими повнозначними словами: *обробляти* (що?) *землю*, *приймати* (що?) *закон*, *симпатизувати* (кому?) *дівчині*, *належати* (чому?) *державі*, *уникати* (чого?) *неприємностей*, *милуватися* (чим?) *краєвидом*, *дарувати* (що? кому?) *тепло дітям*, *надавати* (чому? чого?) *поясненню аргументованості*, *перекидати* (що? через що?) *м'яч через сітку*, *покласти* (що? куди?) *експонати в шафу*, *ставитись* (до кого? як?) *до людини з пошаною*; *відгукуватись* (про кого? як?) *про вчителя з повагою* і т.д.

У семантичній структурі синсемантичного дієслова наявні семи, експлікація яких є обов'язковою; саме вони зумовлюють обов'язкову сполучуваність дієслівної форми із залежними словоформами як компенсаторами незавершеної дієслівної семантики. Синсемантизм дієслівної форми з наявною в ній семою релятивності «урівноважують» семи обов'язково залежних словоформ, наявність значення і форму яких визначають синсемантичні властивості дієслів. Синсемантичне дієслово, отже, «обирає» собі контекстних партнерів, у поєднанні з якими реалізується його (дієслівна)

семантика, забезпечується значеннєва правильність вислову, мовна нормативність конструкцій.

Однією з основних диференційних ознак синсемантичних дієслів є їхня здатність утворювати підрядні дієслівні словосполучення, слова яких поєднує сильний підрядний зв'язок, та (ширше) семантичні єдності, в рамках яких синсемантичні дієслова реалізують свою семантику. На рівні словосполучень та семантичних єдностей відбувається утворення обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Придієслівні обов'язкові компоненти класифікуємо за такими ознаками:

- за залежністю від головних та неголовних компонентів формально-синтаксичної структури речення: придієслівні обов'язкові компоненти первинної залежності: *Я люблю ту **пору**, коли сунічники засвідчують своє **цвітіння**, цвітуть вони так, наче самі дивуються, як спромоглися **на** такий беззахисно-чистий **цвіт*** (М. Стельмах); придієслівні обов'язкові компоненти вторинної залежності: *Директор обласного центру зайнятості ознайомила учасників **конференції** з перспективами роботи районного **центру** зайнятості* (З газ.);

- за морфологічним вираженням: придієслівні обов'язкові компоненти іменного типу (безприйменниково-іменникові / займенникові компоненти у непрямому відмінку, прийменниково-іменникові / займенникові компоненти у непрямому відмінку), придієслівні обов'язкові інфінітивні компоненти, придієслівні обов'язкові прислівникові компоненти;

- за значенням (за синтаксичною семантикою): придієслівні обов'язкові компоненти об'єктної семантики, придієслівні обов'язкові компоненти обставинної семантики, придієслівні обов'язкові компоненти синкретичної семантики;

- за будовою: придієслівні обов'язкові компоненти синтетичної структури, придієслівні обов'язкові компоненти аналітичної структури.

На відміну від інших прислівних обов'язкових компонентів, придієслівні компоненти характеризує широкий спектр сильних позиційних умов для

їхнього утворення в системі мови загалом. У цьому зв'язку варто наголосити на тому, що для багатьох синсемантичних дієслів характерна синтагматика, що виявляє їхній синсемантизм, а отже й утворення сильних позицій, що їх заміщують підрядні речення прислівної залежності: *Розкажи мені, тополе, не ховай од всіх, чому слабне вітер в кучерях твоїх* (В. Симоненко) – *розкажи (що?), не ховай (чого?)*; *Коли не знаєш, хто ти, з ким ти, для чого...* (М. Вінграновський) – *не знаєш (чого?)*.

Синсемантичні дієслова є основною первинною ланкою утворення обов'язкових придієслівних компонентів. Н.Л. Іваницька небезпідставно зауважує, що «підрядне речення займає в семантичній єдності, структурованій релятивним (синсемантичним) дієсловом, місце обов'язкового придієслівного компонента» [5, с. 71]. У багатьох випадках простежується кореляція між окремою лексемою як обов'язковим придієслівним компонентом у семантичній єдності, утвореній синсемантичним дієсловом, і підрядним прислівним реченням як функціональним корелятом обов'язкового придієслівного компонента в структурі складнопідрядного речення. Підтвердженням цьому може слугувати можливість функціонування синонімічних семантичних єдностей типу: *відчувати втому – відчувати, що втомився, чути спів – чути, як співають, висловити думку – висловити, що думають*. Звісно, повної відповідності між лексемами (іменниковими номінаціями) та підрядними частинами складнопідрядних речень немає. Не всі синсемантичні дієслова, які поєднуються з обов'язково залежними іменними формами, цілісно відтворюючи фрагменти позамовної дійсності, можуть сполучатися з підрядними реченнями (*брати, будувати, мити, нести* і т.д.). Такими, що вступають у зазначені вище кореляції, виступають здебільшого дієслова із значенням повідомлення, обміну інформацією (*доводити, запевняти, запитувати, інформувати, нагадувати, повідомляти, питати, пояснювати, розповідати, роз'яснювати, сповіщати* та ін.).

Типовою (морфологізованою) формою придієслівного обов'язкового компонента є іменникова. Решта словоформ інших частин мови у такій позиції

отримує статус субстантивованої словоформи. Функцію придієслівного обов'язкового компонента можуть виконувати також прономіналізовані числівники (*один, другий*), що виступають у значенні займенників: *Одні **одно** пропонують, а другі – **друге*** (З газ.); *Якби один **другому** не допомагав, то світ би пропав* (Нар. тв.). Граматичну, як семантичну тотожність із придієслівними обов'язковими іменниковими компонентами, виявляють займенникові форми в ролі узагальнюючих слів при однорідних іменникових компонентах: *А журавель наварив смачної страви: узяв і м'яса, і картопельки, й бурячків – **усього-усього**, покришив дрібненько і склав у глечик* (Нар. казки).

У досліджуваному матеріалі речень, семантичних єдностей та словосполучень виявлено багато випадків заміщення сильних придієслівних позицій займенниковими словами в непрямих відмінках, які виконують вказівну (дейктичну) та анафоричну (заміщувально-вказівну) функції: *Їй би жити ще діток ростити* (В. Сухомлинський) – *жити* кому? – *їй*; *Почувши це, ведмідь аж увесь наїжився. Вся його злість обернулась на того нового суперника, що так несподівано став йому на дорозі* (Нар. казки) – *злість* чия? – *його*, *злість* ведмедя; *став на дорозі кому?* – *йому*; *Зроблено сезонну вакцинацію проти грипу. Ми проводимо її щороку* (З газ.) – *проводимо* що? – *її*.

Відповідно до значення та синтаксичних функцій займенники можуть виконувати роль придієслівних обов'язкових компонентів у тих же сильних позиціях, що й відповідні іменникові словоформи. У функції обов'язкових компонентів можуть бути їхні «словесні замітники», «словесні компенсатори» значень синсемантичних слів, які формально перебирають на себе синтаксичну семантику обов'язкового компонента, тим самим експлікуючи його синтаксичний зміст: *Кинув чоловік вовкові ще одну **рибку**. З'їв вовк і **цю** – Дай **іще!*** (Дай іншу рибку. Дай другу рибку. Дай рибку. Дай **іще**).

Придієслівні обов'язкові компоненти зазвичай бувають вербалізованими; їх виражають морфологічні форми в їхніх типових синтаксичних функціях: *У бандитських лігвах загубив він сміх і посмішку, біг за своєю долею аж **на** чужі кордони* (М. Стельмах); *Але хіба ж не кажуть українці про дивакуватих*

старих, вчинки яких не відповідають їхньому віку; змалювся (П. Загребельний); Сліпий випадок поміг, що саме мені дістався син Тугай-Бєя, і тепер цей бистроокий татарчук мимоволі ставав тою щасливою силою, що усувала чорну й криваву межу, яка розділяла нас (П. Загребельний); Нині наші села потребують державної допомоги (З газ.).

У систему форм обов'язкових прислівних компонентів включаємо також нульові (невербалізовані) форми. Синтаксичне явище «нульовий придієслівний обов'язковий компонент» має чітко окреслену граматичну (синтаксичну) природу. Він (такий компонент) виокремлюється в неповних реченневих структурах, сильну позицію для якого утворюють здебільшого синсемантичні дієслова інших речень. Синсемантична природа таких дієслів, їхня лексична семантика при цьому залишається незмінною.

Іншу лінгвальну природу мають т.зв. «абсолютивовані» дієслова, що з різних причин повністю чи частково втратили здатність утворювати сильні позиції для обов'язкових придієслівних компонентів. З-поміж таких чинників найбільш впливовими є: а) семантика обов'язкового іменникового компонента (назви істот, переважно людей, які зазнають емоційного впливу на їхній розумовий, психічний чи моральний стан): *Невдача пригнічує – пригнічує (кого?) людину; Життя навчить, а досвід покарає (Г. Чубач) – навчить, покарає (кого?) людину;* б) граматична форма первинного синсемантичного дієслова та його синтаксична позиція в реченні: *Виростити – не вкрати (Нар. тв.);* в) синтаксичне оточення, що виявляється в редуції обов'язкових придієслівних поширювачів: *До стола Еліна Львівна не сяде, а все метушиться, подає, пригощає (В. Канівець) – подає (що?), пригощає (кого?);* г) стилістична маркованість уживань (у газетних та журнальних заголовках, у фразеологічних штампах): *Повідомлення інтригує (З газ.) – інтригує (кого?); Клуб «творчої інтелігенції» запрошує (З газ.) – запрошує (кого? до чого?); Хто міняє, той не має (Нар. тв.) – міняє (що? на що?), не має (чого?); Знає кума – знає півсела (Нар. тв.) – знає (що?).*

В українській мові є дієслова, які виявляють здатність утворювати трьохелементні семантичні єдності (*дати щось комусь, відокремити щось від чогось, нагадати комусь про щось, покласти щось кудись, просити когось зробити щось*). Базуючи висновки на результатах пропонованої методики елімінування, Н.Л. Іваницька доводить облігаторність обох відмінкових форм у структурах семантичних єдностей із синсемантичними дієсловами, а отже, однакову участь залежних від дієслова іменникових словоформ в утворенні обов'язкових придієслівних компонентів, виражених відмінковими формами об'єктної та обставинної семантики [2, с. 132-134].

Структуру придієслівного обов'язкового компонента обмежує (чи розширює) автосемантизм (синсемантизм) словоформи, яка виражає такий компонент. Майже однакову частотність у різностильових текстах виявили придієслівні компоненти звуженої й розширеної структури: а) *Європа зацікавилась **особистостями*** (З газ.); *Річка перед греблею скидалася тепер на справжнє велике, широкі **озеро*** (Я. Баш); *Панас Самсонович висох **на мумію*** (Ю. Збанацький); *Усе в процесі має **свій час**, тож колись настане пора жнив, що відокремить **кукіль від зерна*** (Є. Сверстюк) б) *Світ тварин не знає **категорії милосердя й любові*** (В. Гужва); *Що знає світова громадськість про Україну?* (З газ.); *Сьогодні ми повертаємось **до усвідомлення етичного в нашому житті*** (В. Коротич); *Він почав задумуватись **над становищем хати*** (І. Франко); *Підвищення температури призводить **до посилення** коливальних **рухів атомів*** (Б. Патон); *Саме **євшан-зілля (полин)** змогло повернути **людині людське; допомогло згадати власне коріння*** (З газ.).

Придієслівні компоненти в трьохелементних семантичних єдностях розглядаємо як однаковою мірою обов'язкові, диференціюючи їхню об'єктну семантику на власне-об'єктну та адресатну.

Якщо граматичні рамки синтагматики дієслівних словоформ можна вважати стабільними, вимірними й можливими для моделювання, то діапазон лексико-семантичних варіацій буває досить широким, навіть непрогнозованим. Наприклад, слово *криза* може компенсувати недостатню семантику дієслів,

утворюючи з ними семантичні єдності закритої структури: *розправитися з кризою, приспати кризу, запозичити кризу, відчувати кризу, побачити кризу, зрозуміти кризу, передбачати кризу, змагатися з кризою, домовитися з кризою, підкупити кризу, посунути* і т.д. (словосполучення вибрані з газетних джерел 2009 р.).

Виділяємо такі моделі придієслівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення: придієслівні безприйменниково-іменникові / займенникові компоненти, придієслівні прийменниково-іменникові / займенникові компоненти, придієслівні інфінітивні компоненти, придієслівні прислівникові компоненти.

Отже, основними параметрами придієслівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення є такі:

- здатність номінувати повнозначними словами предметні денотати, тісно пов'язані з процесуальними денотатами;

- утворення в структурах підрядних словосполучень та семантичних єдностей з наявними в них синсемантичними дієсловами, що прогнозують сильні позиції;

- стабільність морфологічного вираження при транспонуванні словосполучень і семантичних єдностей у структуру речення;

- нормативне закріплення відмінкових та прийменниково-іменникових форм за переважною більшістю придієслівних обов'язкових компонентів, що їх визначає синсемантизм відповідних дієслів;

- розширений обсяг частиномовних варіантів (іменникових) займенникових), інфінітивних, прислівникових,) придієслівних обов'язкових компонентів;

- наявність у системі формальних реалізацій нульових форм вираження;

- обмеження синтаксичної семантики переважно об'єктивним та обставинним значеннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл / Арутюнова Н.Д. – М. : Наука, 1976. – 382 с.
2. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Іваницька Н. Л. – К. : Вища шк., 1986. – 167 с.
3. Іваницька Н. Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка / Н.Л. Іваницька // Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 39-43.
4. Іваницька Н. Л. Повнозначне слово в його проекції на денотат : [посібник для аспірантів, магістрантів, науковців-філологів] / Іваницька Н. Л. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2007. – 82 с.
5. Іваницька Н. Л. Складні випадки розмежування членів речення / Н.Л. Іваницька // УМЛШ. – 1978. – № 3. – С. 25-35.
6. Іваницька Н. Л. Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці: [науково-методичний посібник] / Іваницька Н. Л. – Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2009. – 208 с.
7. Коваль Л. М. Інформативна недостатність повнозначного слова й аналітизм формально-граматичної структури речення / Л.М. Коваль // Українська мова. – 2004. – № 1. – С. 54-58.
8. Кухар Н. І. Факультативні компоненти прислівної залежності : семантика, функції : дис. канд. філол. наук / Кухар Ніна Іванівна. – Вінниця, 2005. – 204 с.
9. Савчук Т. В. Словник релятивних дієслів української мови / Савчук Т. В. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2005. – 304 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена розгляду обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення. Визначено та охарактеризовано основні параметри обов'язкових придієслівних компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Ключові слова: синсемантичні дієслова, обов'язковий придієслівний компонент формально-синтаксичної структури речення, семантична єдність, денотат.

В статье рассмотрено обязательные приглагольные компоненты формально-синтаксической структуры предложения. Определено и описано основные параметры обязательных приглагольных компонентов формально-синтаксической структуры предложения.

Ключевые слова: синсемантические глаголы, обязательный приглагольный компонент формально-синтаксической структуры предложения, семантическое сочетание, денотат.

The article is devoted to obligatory verb components of formal syntactic structure of the sentence. It shows the main parameters of obligatory verb components of formal syntactic structure of the sentence.

Keywords: synsemantic verbs, obligatory verb components of formal syntactic structure of the sentence, semantic unity, denotat.